

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК:94 (477.7)

В. С. Бушин

*Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління
(м. Павлоград)*

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ЗМІНИ ТИПІВ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ПОВІТОВИХ МІСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З КІНЦЯ ХVІІІ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто проблеми економічного розвитку повітових міст Катеринославської губернії в контексті модернізаційних процесів, що відбувалися в містах Південної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: повітове місто, модернізація, аграрне місто, торгове місто, промислове місто.

Рассмотрены проблемы экономического развития уездных городов Екатеринославской губернии в контексте модернизационных процессов, происходивших в городах Южной Украины в конце ХVІІІ – начале ХХ в.

Ключевые слова: уездный город, модернизация, аграрный город, торговый город, промышленный город.

Article is devoted consideration of problems of economic development on district town of Yekaterinoslav province in a context processes of modernization which occurred in cities of Southern Ukraine in the end of ХVІІІ – the ХХ-th century beginning.

Key words: district town, modernization, agrarian town, trading town, industrial town.

Останнє десятиліття стало часом підйому наукового інтересу до вітчизняної історичної урбаністики взагалі та до історії міст Південної України зокрема. Ведеться активна джерелознавча й публікаторська робота, друкуються монографії та численні статті, захищаються дисертації, склалося кілька наукових колективів (дніпропе-

тровський, запорізький, одеський). Серед тем, які активно розроблялися в останній час дослідниками О. С. Двуреченською [7], Н. М. Діановою [8], М. Е. Кавуном [18], В. М. Константиною [19], О. М. Марченко [20], С. Б. Надибською [23], Т. В. Портною [29], Л. О. Цибуленко [31], О. В. Черемісіним [32] та ін., можна назвати джерелознавчі дослідження, вивчення населення (склад, динаміка чисельності, джерела формування), управління (діяльність органів міського самоврядування), благоустрій і забудова, архітектура, економіка (торгівля, промисловість, підприємництво), положення станів міського населення.

Особливістю південноукраїнських урбаністичних студій є велика увага насамперед до історії великих міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів краю (Одеса) та губерній (Катеринослав, Херсон) або мали особливий адміністративний статус (Миколаїв). На цьому тлі історія південноукраїнських повітових міст значною мірою залишається поза увагою. Причому якщо наукові дослідження історії колишніх повітових міст, що отримали обласний статус (Запоріжжя, Кіровоград, Луганськ), усе ж таки розгортаються, то історії міст повітового рівня, які отримали статус районних центрів, практично не приділено наукової уваги. Такого роду історіографічні білі плями особливо помітні останнім часом, коли значно активізувався краєзнавчий рух, відчувається гостра потреба у розробці регіональної історії України, у тому числі й урбаністики, а викладання місцевої історії вже не може задовольнитися фрагментарними містознавчими матеріалами та аматорськими нарисами, потребуючи поглибленої дослідницької розробки. Якщо вивчення міст губернського рівня вже значною мірою вийшло на рівень урбаністичних досліджень, то наступним кроком повинна стати розробка історичної урбаністики рівня повітового центру. Одним з перших напрямів такої роботи може стати типологізація південноукраїнських повітових міст.

Протягом другої половини XVIII ст. у процесі освоєння Російською імперією територій Північного Причорномор'я, що отримали назву Новоросія, та проведення численних адміністративно-територіальних реформ понад 60 міст, містечок і селищ отримували статус повітових центрів [17, с. 55–64]. На момент утворення у 1802 р. Катеринославської губернії на території східної частини Новоросії повітовими містами залишилися п'ять: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград. У 1806 р. до них додалися Верхньодніпровськ [9, с. 172] та Слов'яносербськ [13, с. 791]. У 1882 р. центром Слов'яносербського повіту стало місто Луганськ [13, с. 793]. Економічні процеси саме в цих містах і стануть предметом нашого дослідження.

Однією з ключових характеристик розвитку міського середовища є економічний розвиток міста і пов'язана з ним зміна типу функціональної належності. Б. М. Миронов у книзі «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» виділяє адміністративну й військову, аграрну, торгову і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній та військовій службі, в аграрному місті – у сільському господарстві, у торговому місті – в торгівлі, у промисловому місті – у промисловості. В місті змішаного типу півна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей [22, с. 299].

Зрозуміло, що всі повітові міста вже за наявності статусу повітового центру виконували адміністративну функцію. Однак вона не була ані домінуючою, ані навіть основною. Як зазначає Б. М. Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX ст. було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Багато аграрних міст виконувало окрім адміністративної ще й торговельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі. І близько третини аграрних міст, окрім адміністративної та торгової, здійснювали ще й промислову діяльність. В них зосереджувалася дрібна, переважно обробна промисловість [22, с. 299].

Така картина повністю відповідає функціональній структурі повітових міст східної Новоросії кінця XVIII – середини XIX ст. Для прикладу наведемо типовий опис одного з південноукраїнських повітових міст: «Сего города большая часть разного звания казенного ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленным скотоводством. Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях...» [24, арк.21]. Усі повітові міста Катеринославської губернії з моменту заснування до середини XIX ст. були аграрними поселеннями. Проте за особливостями економічного розвитку їх можна розподілити за трьома категоріями.

Перша: аграрні міста з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеличкою ярмарковою та базарною торгівлею (Верхньодніпровськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ). Ось їх типовий опис: «Верхнеднепровск. Город находится весьма в бедном состоянии; на 4 ярмарках обороты не превышают 15000 рублей серебром» [4, с. 166]. «Александровск. В продолжении уже 30 лет существования своего не сделал еще никаких успехов ни в своем населении, ни в устройстве» [4, с. 167]. «Павлоград. В городе находится 4 салотопенных завода, на которых вытапливается ежегодно сала

на сумму до 26000 рублей серебром. Обороты на трех ярмарках – Благовещенской, Троицкой и Покровской – простираются на сумму до 37000 рублей серебром. Торговлю город производит преимущественно скотом, значительное количество которого закупается здесь для отправки в С. Петербург» [4, с. 166].

Друга категорія – це аграрні міста з достаньо розвиненою кустарною промисловістю й торгівлею (Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ). «Военно-статистическое обозрение Российской империи» 1850 р. описує їх так: «Бахмут лучше остальных городов губернии, имеет 2 улицы, хорошо уже отстроены. На городской площади строится довольно большой каменный двор. Находясь на выгодном пункте, соединения дорог из Харькова, Ростова и Екатеринослава, город этот с каждым годом улучшается. В Бахмуте находится 8 салотопенных заводов, на которых вытапливается сала на сумму до 25000 руб. сер.; торговля города заключается в продаже хлеба, скота и сала. На 3 ярмарках – Петровской (29 июня), Рождество-Богородицкой (8 сентября) и Средопостной – обороты простираются на сумму до 600000 руб. сер.» [4, с. 164]. «Мариуполь. Мануфактурная промышленность города весьма незначительна: на двух макаронных фабриках, 4 кирпичных, 4 черепичных и 2 известковых заводах обороты не превышают 15 руб. серебр. Г. Мариуполь ведет значительную внешнюю торговлю, простирающуюся на сумму до миллиона руб. ассигнац. По внутренней торговле город замечателен отпуском рыбы в Малороссию и в Польшу. На Покровскую (1 октября) ярмарку привозится ежегодно товаров на сумму до 50 тыс. руб. серебр.» [4, с. 163]. «Новомосковск. Два почтовых тракта и выгоды транспортных дорог, проходящих чрез город из Малороссии в Крым и из Харькова в Екатеринослав, содействуют к лучшему состоянию его против других городов губернии; торговля города незначительна и ограничивается сбытом жизненных припасов и тех произведений, какая получаются из собственных заводов, которых считается всего 13: восковой 2, свечной 1, салотопенных 3, мыловаренный 1, клеваренный 1 и кожевенных 5. Обработка на заводах простирается на сумму до 40000 рублей серебром. В течении года в городе бывають три ярмарки: Среднепостная, Преображенская (6 августа) и Воздвиженская (14 сентября); на первых двух производится большой сбыт рогатого скота и лошадей. Обороты на ярмарках простираются до 100000 рублей серебром» [4, с. 165].

Про переважно аграрний характер повітових міст Новоросії кінця XVIII – першої половини XIX ст. свідчать заняття мешканців навіть міського стану. Укладники «Военно-статистического обозрения Российской империи», розповідаючи про міщан Херсонської губернії, стверджують: «Самая малая часть из них занимается ремесла-

ми и мелочною торговлею. А самая значительная – хлебопашеством. Многие мещане живут по хуторам на городских землях и на помещичьих дачах в недалеком расстоянии от городов; некоторые занимаются огородничеством, немногие пчеловодством и разведением садов. Мещане-земледельцы ничем не отличаются от казенных крестьян» [2, с. 99].

Приблизно таку ж картину змальовує і опис міщанського стану Катеринославської губернії: «По неразвитости городской жизни в описываемой нами губернии сословие мещан и малочисленно, и невежественно... здешние уездные города сделались бы совершенными деревнями, если бы их не оживляли несколько евреи своею постоянною деятельностью... Мещане здешние могут быть причислены к бедному классу народонаселения. Дома их почти не отличаются от крестьянских, одежда и пища тоже» [21, с. 262, 263].

Бурхливі зміни відбулися з південноукраїнськими повітовими містами протягом другої половини XIX ст. Значну роль у цьому перетворенні відіграв розвиток залізничної мережі. Побудовані у 60–70-х рр. залізничні лінії Харків – Бахмут [10, с. 152], Харків – Миколаїв [12, с. 601], Харків – Севастополь [40] та ін. зв'язали з центром імперії та чорноморськими портами практично всі повітові центри, перетворивши значну частину з них на торгово-ремісничі або торгово-промислові міста.

На торгово-ремісничі міста з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції, перетворилися протягом другої половини XIX ст. міста Бахмут, Новомосковськ та Павлоград.

До існуючих з першої половини XIX ст. салотопних заводів у Бахмуті протягом 50-х рр. XIX ст. додаються кілька напівкустарних цегельних, воскобійних, свічкових та миловаренних заводів [10, с. 152]. На початку 70-х рр. німецький підприємець Фарке будує алебастровий (гіпсовий), пляшковий та цегельно-черепичний заводи. В 1874 р. Таганрозька торгова фірма Скараманга спорудила великий солеварний завод, який виробляв до 2 млн. пудів солі на рік [10, с. 152]. Наприкінці 70-х рр. в околицях Бахмута були знайдені значні запаси кам'яної солі. Як зазначає Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «...соляной промысел самый значительный в Бахмуте» [35, с. 212]. Видобуток солі становив 12,3 % загальноросійського [10, с. 152]. Загалом же, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в Бахмуті нараховувалося 24 заводи [25, с. 7], за даними 1894 р. – 25 заводів, на яких працювало 605 робітників [26, Приложение № 2].

Протягом 60–80-х років XIX ст. в Новомосковську працювало кілька салотопних, воскобойних і шкіряних заводів, 12 маслобен, 22 вітряки, 5 крупорушок, костопальний та цегляний заводи [11,

с. 482]. Загалом, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в місті діяв 21 завод [25, с. 7]. У 90-х рр., за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, діяло «...196 промышленно-торговых заведений, из них 20 фабрик и заводов, 3 паровых мельницы, пивоваренный завод, 12 кожевенных заведений, 2 маслобойки, 2 кирпичных и черепичных заводов» [39, с. 284]. Тобто Новомосковськ розвивався переважно як торгівельне місто. В місті проводилися щорічно 4 ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, кіньми. Однак, як зауважує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «... многие жители занимаются хлебопашеством» [39, с. 284].

Павлоград наприкінці XIX ст., як констатує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, перетворюється на «... крупный центр хлебной торговли (сбывается хлеба по р. Днепру и Лозово-Севастопольской ж. д. на 1 млн. рублей) и мукомольной промышленности» [40, с. 572]. У 1895 р. в місті торговим домом «Брати Ізраїловичі» було засновано акціонерне товариство борошномельного і круп'яного виробництва, підприємства якого переробляли за добу 3 тисячі пудів пшениці. Борошно збувалося не лише на внутрішньому ринку Росії, але й експортувалося до Стамбула та Лондона [9, с. 571]. За даними 1896 р., в місті працювали 7 парових млинів, з обігом до 1 млн. крб, та відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом торгово-промислових закладів нараховувалося 308 [40, с. 572]. Серед них, зокрема, можна назвати заснований у 1890 р. торговим домом «Магазінер і сини» завод по випуску бричок, створений у 1891 р. завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку (сіялки, віялки, жниварки, борони), підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції та вичинки шкір. У місті діяли пиво-медоварений завод, ситценабивна фабрика, механічні майстерні [1, с. 116]. Тричі на рік у місті проводилися ярмарки, головним предметом торгу яких була худоба. На ярмарки приїздили петербурзькі, московські, тультські, орловські, курські і навіть варшавські купці [9, с. 571].

Окреме місце на тлі інших повітових центрів губернії займає стрімкий розвиток приморського портового Маріуполя. Як зазначає Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «... главные занятия жителей – нагрузка и выгрузка больших судов (на баркасах), очистка и перелопачивание хлеба, рыболовство, мелкая торговля» [38, с. 634].

У Маріуполі в 1896 р., за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, діяло 440 торгово-промислових закладів, серед них 64 фабрики і заводи. «Главнейшая: паровая мельница, 6 кожевенных заводов, 2 завода чугунно-литейных и земледельческих орудий, 2 мыловаренных, макаронная фабрика, 27 кирпичных и черепичных заводов, 4 известковых, пивоваренный завод, 3 завода искусственных минеральных вод» [38, с. 634].

Особливістю Маріуполя був розвиток у ньому важкої промисловості. У 1882 р. до міста прокладається залізниця. У 1886–1889 рр. в Маріуполі споруджується глибоководний торговий порт. Наявність порту, близькість до донбаського вугілля й керченських руд, зручне розташування створили умови для розміщення в місті металургійних заводів. У 1896 р. Нікопольсько-Маріупольське гірничометалургійне товариство, що належало французькому капіталу, закладає біля Маріуполя металургійний завод «Нікополь». У 1897 р. стає до ладу трубозварювальний стан, потім – листопрокатний, мартенівські та доменні печі. У 1898 р. поруч із заводом «Нікополь» бельгійська акціонерна компанія «Російський Провіданс» почала споруджувати новий металургійний завод «Провіданс». Наступного року він вступив до числа діючих. У 1899 р. на металургійних заводах Маріуполя працювало 5339 робітників [10, с. 392,393].

Як суто промислові міста розвивалися Луганськ та Олександрівськ. У 1795 р. почалося спорудження казенного ливарного заводу, навколо якого виникло селище, що отримало назву Луганський завод. У 60–70-ті рр. ХІХ ст. селище розвивалося такими бурхливими темпами, що у 1882 було прийняте рішення перенести до нього повітовий центр Словолянськського повіту. Проте у 1887 р. ливарний завод було закрито, і лише у 1895 р. в його цехах почав працювати казенний патронний завод, на якому було зайнято 1700 робітників.

Протягом 70 – 90-х рр. Луганськ перетворився на великий залізничний вузол. У 1874 р. було відкрито рух на залізниці Луганськ – Дебальцеве, у 1884 р. – на Катерининській залізниці, яка з'єднала Донецький басейн з Придніпров'ям, у 1897 р. Луганськ через станцію Міллерово був з'єднаний з Азовською залізницею. У 1876 р. в місті були відкриті залізничні майстерні. В 1896 р. почалося будівництво паровозобудівного заводу Гартмана. Найбільший в Росії паровозобудівний завод став до ладу діючих у 1900 р. В 1896 р. бельгійським капіталом було засноване «Анонімне товариство Луганських емальовальних майстерень», наступного року засноване «Анонімне товариство Луганських ливарних заводів» і костильний завод. На початку ХХ ст. на цих заводах і фабриках працювало близько 10 тис. робітників. Загалом же в 90-ті рр. у Луганську працювало 230 торгівельно-промислових закладів [13, с. 6,70].

На початку 60-х рр. ХІХ ст. капітан Павлович, укладник «Матеріалов для географии и статистики России», писав, що «...Александровск... есть один из самых незначительных городов в губернии, едва отличающийся от казенных сел» [21, с. 312]. Тут існували салотопний та цегляний заводи, згодом виникло ще кілька дрібних підприємств: олійниця, шкіряний та миловаренний заводи, тютюнова фабрика та дві цегельні. У 1863 р. німецький підприємець Копп від-

крив майстерню для виробництва січкарень, яка згодом перетворилася на завод сільськогосподарських машин. Капітан Павлович зробив припущення, що «...со временем в нем будет производиться довольно важная торговля хлебом и лесными предметами. Жители города понимают это и чрезвычайно повысили цены на городские земли под постройки. Некоторые спекулянты предполагают строить большие каменные дома. Впрочем, это вероятно в том предположении, что через город пройдет железная дорога, что едва-ли когда-нибудь состоится» [21, с. 313].

Прошло 10 років після написання цих слів – і Олександрівськ став залізничною станцією Лозово-Севастопольської дороги, яка через Харків з'єднала його з центрами імперії, а через два роки і з Севастополем. Виникли депо й залізничні майстерні, де працювало кілька сотень робітників. У 1879 р. в місті розгорнув свою роботу завод сільськогосподарського машинобудування Мензиса, 1883 р. – завод Бадовського, 1887 р. почав випускати сівалки, жниварки, молотарки завод товариства «Лепп і Вальман», 1894 р. завод Кацена. Загалом на цих підприємствах працювало близько тисячі робітників. Наприкінці XIX ст. тут працювало вже 13 заводів. Окрім них діяли п'ять парових млинів і п'ять цегельно-черепичних заводів. Олександрівськ став одним із центрів сільськогосподарського машинобудування на півдні Росії [11, с. 68].

Практично не змінилися, залишившись упродовж другої половини XIX ст. аграрними, з незначною кустарною промисловістю та ремісничим виробництвом, міста Верхньодніпровськ і Слов'яносербськ.

За інформацією Енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1892 р.), у Верхньодніпровську діяло «...10 заводів (свечной, медоваренный, два кирпичных, паровая мельница). Бывает 4 ярмарки» [36, с. 62].

Після того як у 1882 р. адміністративні установи із Слов'яносербська були переведені до Луганська, невеличке позаштатне місто взагалі стало мати вигляд села. Головними заняттями його мешканців було сільське господарство, дрібне ремісництво та продаж сільськогосподарської продукції. Значна кількість слов'яносербців змушена була на сім-вісім місяців покидати місто в пошуках роботи. Вони працювали на заводах та рудниках Донбасу [13, с. 793].

Тенденції економічного розвитку південноукраїнських повітових міст, які намітилися в останню чверть XIX ст., продовжували розвиватися й протягом першого десятиріччя наступного століття. До початку Першої світової війни чітко визначилися три групи міст: потужні промислові центри з розвитком важкої та машинобудівної промисловості й тисячами робітників (Луганськ, Маріуполь, Олександрівськ), торгово-промислові міста з розвитком переважно сільськогосподарського машинобудування та переробної промисловості (Бах-

мут, Павлоград), торгово-аграрні міста з ремісничим та напівкустарним виробництвом (Верхньодніпровськ, Новомосковськ).

Знайомлячись зі статистикою того часу, треба мати на увазі, що фабриками та заводами на початку ХХ ст. стали називати підприємства, які використовували механічні прилади, а ремісницькими закладами – підприємства з використанням переважно ручної праці (мануфактури).

На першому місці за розміром виробництва стояв Маріуполь. У ньому, за даними 1913 р., нараховувалося «...фабрик и заводов 24 с производством в 18 665 500 рублей, ремесленных заведений 131» [5, с. 30]. Значно зросли потужності металургійних підприємств: лише на заводі «Нікополь» у 1916 р. працювало 10475 робітників [10, с. 393]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. нараховувалося 859 [28, с. 12].

В Олександрівську у 1906 р. відкрився завод землеробських машин, наступного року – завод з виробництва ковкого чавуну. У 1912 р. вступив у дію ще один завод землеробських машин і знарядь. У 1911–1916 рр. вступили в дію Придніпровський завод силікатної цегли, механічний завод Ясіна та кілька інших підприємств сільськогосподарського машинобудування, завод авіаційних двигунів ДЕКА [11, с. 68]. У 1913 р. в місті нараховувалося 47 фабрик і заводів із розміром виробництва 7950000 крб та 40 ремісничих закладів [5, с. 29]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. було 459 [28, с. 12].

У Луганську в 1908 р. почав працювати цвяховий завод Урден і Дюшассан. В 1909 році відкрився чавуно-ливарний завод Гуткіна. У 1910 р. було засновано фабрику «Товариства Луганської мануфактури», яка виробляла сукно та приводні паси. У 1912 р. збудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, у 1913 р. – трубопрокатний завод Попова [13, с. 76, 77]. За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния», у місті працювали 31 фабрика й завод з виробництвом у 1 886 786 крб та 47 ремісничих закладів [5, с. 33]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. нараховувалося 668 [28, с. 12].

У Бахмуті в 1905 р. були засновані дротяно-цвяховий і штампувальний завод Французова, ремонтно-чавуноливарний завод братів Вараксіних, чавуноливарні заводи братів Французових і Квельмуса. На підприємствах працювало 1708 робітників – у середньому по 14 чоловік на кожному з них і тільки на 5 підприємствах – понад 100 чоловік [10, с. 153]. За даними 1913 р., загалом фабрик та заводів у місті налічувалося 28 з виробництвом у 2 000 000 крб, ремісничих закладів – 29 [5, с. 32]. У цілому ж торгово-промислових підприємств тут на початку ХХ ст. нараховувалося 465 [28, с. 12].

Павлоград, з погляду укладачів довідника «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», «...представляет собой довольно оживленный торговый центр. Общие обороты торговли превышают 3,25 милл. рублей, особенно характерны в ней виды торговли зерновым хлебом и мукой (около 1 милл. рублей), бакалейно-мелочная (почти 600 тысяч рублей), мануфактурно-галантерейная (600 тысяч рублей), торговля яйцами (более 250 тысяч рублей), кожами (свыше 100 тысяч рублей) и пр. Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые сгонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...» [30, с. 628]. Загалом у Павлограді на початку ХХ ст. нараховувалося 493 торгово-промислових підприємства [28, с. 12]. У 1909 р. було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин [1, с. 119]. У 1911 р. на 60 дрібних фабриках було зайнято 645 робітників [9, с. 571]. Головною ж галуззю продовжувала залишатися борошномельна. Про це свідчить той факт, що за даними 1908 р. при загальній сумі обігу виробництва у 5,8 млн. крб на частку обороту від парових млинів припадало 2,5 млн., або 43 % [9, с. 571]. Половину вантажообігу залізничної станції Павлоград становило відправлення саме збіжжя. До речі, як зауважує довідник «Россия», «... Павлоград является в пределах Новороссии наиболее крупным пунктом отправки картофеля» [30, с. 627].

Досить стандартну картину являли собою торгово-аграрні міста Верхньодніпровськ та Новомосковськ. Невелика загальна кількість торгово-промислових підприємств: від 139 у Верхньодніпровську [27, с. 12] до 163 у Новомосковську [28, с. 12]. Промисловість дрібна, переважно представлена закладами з переробки сільськогосподарської сировини. За даними 1913 р., у Верхньодніпровську «... фабрик и заводов 10 с производством 230182 рубля, ремесленных заведений 368» [5, с. 25], у Новомосковську фабрик і заводів лише п'ять з обсягом виробництва до 100000 крб, ремісничих закладів 92 [5, с. 28]. І хоча останні цифри повинні визивати багато запитань, бо населення Новомосковська було удвічі більше за населення Верхньодніпровська, тенденцію вони відзначають.

Таким чином, повітові міста Катеринославської губернії пройшли довгий еволюційний шлях від аграрних міст кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. до промислових та торгово-промислових міст початку ХХ ст.

Протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. більшість повітових міст залишалися аграрними містами з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеличкою ярмарковою та базарною торгівлею. Це Верхньодніпровськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ. На їх

ті виділялися аграрні міста з достаньо розвиненою кустарною промисловістю і торгівлею: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ.

Протягом другої половини XIX ст. Бахмут, Новомосковськ і Павлоград перетворилися на торгово-ремісничі центри з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції. Маріуполь перетворюється на торгово-промисловий центр, причому зі спеціалізацією у важкій промисловості. Луганськ та Олександрівськ розвиваються саме як промислові міста. Олександрівськ спеціалізується переважно на сільськогосподарському машинобудуванні, Луганськ – на розвиткові важкої переробної і машинобудівної промисловості.

На початку XX ст. спеціалізація повітових міст остаточно сформувалася й закріпилася. Ми можемо чітко розрізнити три групи міст. Перша: напіваграрні з розвитком переважно кустарної промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (Верхньодніпровськ, Новомосковськ). Друга: торгово-промислові зі спеціалізацією на переробці сільськогосподарської продукції і сільськогосподарському машинобудуванні (Бахмут, Павлоград). Третя: промислові зі спеціалізацією на переробці сировини та важкому машинобудуванні (Маріуполь, Луганськ, Олександрівськ).

Просування цим шляхом відбувалося різними темпами. Одне з лідируючих міст першої половини XIX ст. – Новомосковськ – ніби застигло у другій половині століття. Навпаки, значний ривок у своєму економічному розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст. зробив Павлоград. Однак безперечним переможцем за темпами свого розвитку має вважатися Олександрівськ, який ще у 60-ті рр. XIX ст. значився «одним из самых незначительных городов», а на початку XX ст. вже входив у трійку промислових лідерів.

Корелювання функціональної типології повітових міст, їх функціональної спеціалізації та розшарування залежно від місць, які вони зайняли в процесі розподілу суспільного виробництва, з демографічними показниками та рівнем міського комфорту, може дати подальший поштовх до розвитку історичної урбаністики повітового міста.

Бібліографічні посилання

1. Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста / В. С. Бушин – Д., 2004.

2. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI, ч. 1: Херсонская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Капитан Роголев и Штабс-Капитаны Фон Витте и Пестов. – СПб., 1849.

3. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генеральна-

го Штаба: Т. XI, ч. 2: Таврическая губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Подполковник Герсманов. – СПб., 1849.

4. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Т. XI, ч. 4: Екатеринославская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Драчевский. – СПб., 1850.

5. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / редактор-издатель Н. Г. Подковыров. – Екатеринослав, 1913.

6. Географическо-статистический словарь «Российская империя» / Составлен по поручению Императорского Русского географического общества действительным членом общества П. Семеновым. – СПб., 1873. – Т. IV. – С. 10, 11.

7. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т / О. С. Двуреченська. – Д., 2007.

8. *Діанова Н. М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003.

9. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Дніпропетровська область. – К., 1969.

10. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Донецька область. – К., 1970.

11. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Запорізька область. – К., 1970.

12. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Кіровоградська область. – К., 1972.

13. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Луганська область. – К., 1968.

14. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Миколаївська область. – К., 1971.

15. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Одеська область. – К., 1969.

16. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Херсонська область. – К., 1972.

17. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976.

18. *Кавун М. Е.* Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 19 с.; *Кавун М. Е.* Урбанізація Причорномор'я та Дніпровського Надпорожжя: ретроспективний погляд в контексті методологічного плюралізму світової урбаністики // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 23–32.

19. *Константинова В. М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізьк. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004; *Константинова В. М.* Огляд джерел з історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття у вітчизняних архівосховищах / В. М. Константинова // Зап. наук.-досл. лаб. іст. Півден. України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 303–306.

20. *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова / О. М. Марченко. – О., 1997.

21. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния // Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. – СПб., 1862.

22. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – 2-е изд., испр. / Б. Н. Миронов. – СПб., 2000. – Т. I – 548 с. + 87 ил.
23. *Надибська С. Б.* Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова / С. Б. Надибська. – О., 2005.
24. Описание города Павлограда // РДАДА. – Ф.1355, спр. 385, арк. 21–23.
25. Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1886.
26. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1895.
27. Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год.: – Екатеринослав, 1903.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год.: – Екатеринослав, 1905.
29. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
30. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / под ред. В. П. Семенова (Тян-Шанского) и под общ.рук. П. П. Семенова (Тян-Шанского) и В. И. Ламанского. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена. – Т. 14: Новороссия и Крым / сост. Б. Т. Карпов, П. А. Федулов, В. М. Каратыгин, В. В. Алексеев, В. В. Морчевский, А. Н. Улиссов, М. С. Семенов. – СПб., 1910.
31. *Цибуленко Л. О.* Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва. Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т / Л. О. Цибуленко.–Д., 2001.
32. *Черемісін О. В.* Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Держ. вищ.навч.заклад «Запорізьк.нац.ун-т» МОН України / О. В. Черемісін.– Запоріжжя, 2006.
33. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб.: Типо-литография И. А. Ефрона, 1893. – Т. I. – С. 380.
34. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1894. – Т. I а.
35. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1891. – Т. III.
36. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1892. – Т. VI.
37. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1894. – Т. XI а.
38. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1896. – Т. XVII а.
39. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1897. – Т. XXI.
40. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1897. – Т. XXII а.

Надійшла до редколегії 12.05.2011